

קדמוניות ירושלים

ירושלים בתלמוד ובמדרש

מאת

זאב וילנאי

בספרות חז"ל מצויות ידיעות רבות על ירושלים, בניינה ואתריה, מנהגי תושביה, קדושתה וערכה במסורת ישראל.

המשנה, התוספתא והתלמוד הירושלמי הן יצירות אבותינו על אדמת ארצנו. אמנם, נקרא התלמוד ירושלמי, אולם הוא נתחבר בגליל ונערך בקיסרי; השם "ירושלמי" בא רק לסמל את כיסופי מחבריו אל עיר הקודש. הידיעות על ירושלים שבמדרשים, שחוברו על אדמת האבות בדורות מאוחרים, הן מסורות שנשתמרו מדורות קדומים, כשם שנשתמרו ידיעות ומסורות על ירושלים בתלמוד הבבלי, שנערך הרחק מירושלים, כי בכל הדורות ובכל הגלויות שמר עם ישראל על זכרונותיו וכיסופיו לירושלים.

רבותינו מרבים לשבח את קדושתה של העיר בחיי ישראל ואת יופיה. על דברי התפילה של דוד המלך "לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד", אמרו: "והנצח — זו ירושלים, וההוד — זו בית-המקדש"¹. "אין לך יופי — כיופיה של ירושלים"². "עשרה קבים של יופי ירדו לעולם: תשעה נטלה ירושלים, ואחד — כל העולם כולו"³. "עשרה חלקים של נוי בעולם: ט' בירושלים, ואחד — בכל העולם"⁴. הקדמונים מהללים את עושרה בתורה ובחכמה: "עשרה חלקים של תורה בעולם: ט' — בירושלים, ואחד — בכל העולם"⁵. "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה כרך נחמד מעולם"⁶. ירושלים ובית-המקדש הם "אורו של עולם"⁷.

ירושלים היתה בעיני הקדמונים במרכז העולם, שתארו אותו כטבלה שטוחה ועגולה: "ארץ-ישראל יושבת באמצעיתו של עולם, וירושלים — באמצע ארץ-ישראל. ובית-המקדש — באמצע ירושלים"⁸. האגדה קוראת לירושלים טבור העולם: "ואיה טבורו — זו ירושלים". על הסנהדרין שהיתה קיימת בירושלים, אמרו: "יושבת בטיבורו של עולם"⁹.

בשיחת חכמים על ירושלים ונחלות השבטים אמרו: "ירושלים לא נתחלקה

1 דבה"י א' כ"ט, יא; בבלי, ברכות נ"ח, א. 2 אבות דרבי נתן (א) כח.

3 בבלי, קידושין מ"ט, ב. 4 אבות דרבי נתן (ב) מח.

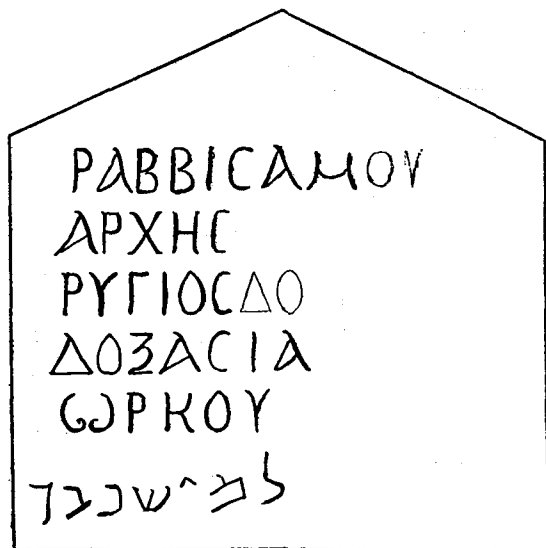
5 אסתר רבה א', יז. 6 בבלי, סוכה נ"א, ב.

7 בראשית רבה נ"ט; בבלי, בבא-בבא ד', א.

8 תנחומא, קדושים י', י. 9 בבלי, סנהדרין ל"ה, א.

לשבטים". ואחרים אמרו: "ירושלים נתחלקה לשבטים"¹⁰. על דברי התורה "מכל שבטיכם" בארו חכמים: "זו ירושלים, שכל ישראל שותפין בה"¹¹. אמנם לפי דברי אחרים בתחומה של ירושלים נפגשות גבולות שני שבטים: יהודה — בדרום, ובנימין — בצפון. בחלקו היה מקומה הנערץ ביותר, קודש-הקדשים, משכן השכינה: "מפני מה שרתה רוח הקודש בחלקו של בנימין? — שכל השבטים נולדו בחוצה לארץ, ובנימין נולד בארץ-ישראל"¹².

בתקופת שלטון רומא וביזאנטיון בארץ היה ישובה היהודי של ירושלים דל, בגלל גזרות הנוצרים ושנאתם. לפי מקורות נוצריים קדומים, לא הרשו השלטונות הזרים ליהודים לשבת בעיר-הקודש, אולם מתוך המקורות העבריים של אותם הימים, נראה שהיה קיים ישוב יהודי, כי רבותינו מזכירים פעמים אחדות "קהילתא קדישא דבירושלים"¹³. אנשיה היו תושבי ירושלים, ולא נכונה הסברה האומרת שקהילה זו היתה קיימת בגליל, ואנשיה התייחסו במוצאם אל ירושלים, ולפיכך נקראה בשמה. מתקופה זו נמצאו בירושלים מצבות קבורה שגם הן מעידות על יהודים שישבו בה. להלן מצבה אחת של רבי שמואל ("שלום) למישכבך". אולי אפשר לזהותו עם רבי שמואל פרגריטא, הנזכר במדרש, ונקרא על ארץ פריגיה, באסיה הקטנה^{13א}.

מצבת קבורה יהודית
שמורה באוסף הפטריארכיה
היוונית, העיר העתיקה.
ביוונית כתוב:
"רבי שמואל, ראש בית-כנסת,
פריגיה, דורליאה".
בעברית בסוף:
"שלום) למישכבך".

* F. M. Abel: RB, 1925, p. 577; J. B. Frey, II, 1952, p. 339, no. 1414

10 שם, יומא י"ב, א; מגילה כ"ו, א; בבא קמא פ"ב, ב.

11 דברים י"ב, ה; אבות דרבי נתן (א) לה.

12 מכילתא, יתרו ד', מהד' תר"ל, דף ס"ה, ב; גירסה אחרת: "ומפני מה שרתה שכינה". מהד' האראוייטער-בין, עמ' 216.

13 בבלי, ברכות ט', ב; ביצה י"ד, ב; שם כ"ו, א.

13א דברים רבה ב', כד; פסיקתא דרב כהנא 1868, עמ' קס"ד, א.

מסופר על אנשי ירושלים: "היו עוסקין שליש היום — בתורה, ושליש היום — בתפילה ושליש היום — במלאכה. והן הן קהילא קדישא שבירושלים"¹⁴. "קהילא קדישא" זו היא אחת עם "עדה קדושה" בתלמוד ירושלמי¹⁵. ועוד נאמר עליה: למה הוא קורא אותן עדה קדושה... שהיו משלשין היום: שליש — לתורה, שליש — לתפילה, שליש — למלאכה. ויש אומרים שהיו יגעין בתורה — בימות החורף, ובמלאכה — בימות הקיץ"¹⁶.

כמה חכמים נקראים על שמה של ירושלים, ויש שמביאים דברים בשם תושביה. אחד מספר "סח לי ר' זעירא מאנשי ירושלים"¹⁷. "ג' דברים אמר רבי יוחנן משום אנשי ירושלים"¹⁸. גם ר' יהושע בן לוי מביא דברים "משום אנשי ירושלים". אחד מהם "הדר בארץ-ישראל" הוא מן "שלשה מנוחלי העולם הבא"¹⁹. "רבי נחמיה איש שיחין (עיר בגליל) פגע בו ירושלמי אחד"²⁰. אחדים נקראו על עירם: "שבנא איש ירושלים"²¹, "יוסף (יוסי) בן יוחנן איש-ירושלים"²², והיה מאותם ש"גזרו טומאה על ארץ העמים"²³.

בתלמוד נקראת ירושלים גם בגירסא הארמית: אירושלים²⁴. לפי המדרש: "שבעים שמות לירושלים"²⁵, מהם "מנוחה ונחלה". ר' שמעון בר יוחאי אומר: "זו וזו ירושלים"²⁶. על הפסוק בתהלים: "ויציצו מעיר כעשב הארץ", אמרו: "ואין עיר אלא ירושלים"²⁷. "מאי בעיר של זהב? — ירושלים דדהבא"²⁸. על הכינוי אריאל לירושלים, המובא בנבואת ישעיהו: "אריאל קרית חנה דוד", דרשו: "מה הארי צר מאחוריו ורחב מלפניו, אף ההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו"²⁹. על הפסוק בתהלים: "עיר שחוברת לה יחדו", אמרו: "שהיא עושה כל ישראל חברים, בשעה ששם עלו שבטים לרגל". "שמחברת את ישראל זה לזה"³⁰. "גיא חזיון" — "גיא שכל החוזים מתנבאים עליה" או "גיא שכל החוזים עומדים ממנה"³¹. "תלפיות — "תל שכל פיות פונים בו", או "תל שכל הפיות מתפללין עליו בברכה"³². על דברי ישעיהו: "כי לך יקרא חפצי-בה, ולא רצך בעולה", אמרו: "חפצי-בה — שאני רוצה בו מכל המדינות. ובעולה — אחד מעשרה שמות נקראת ירושלים לשם שבח"³³. "ירושלים נקראת בחורה, שנאמר: "העיר אשר בחר ה' לשום את שמו שם מכל שבטי ישראל"³⁴. "גפן — זה ירושלים, שלושה שריגים — זה מקדש ירושלים, מלך וכהן גדול"³⁵. העיר גם מכונה פלטיין, המלה הלועזית: פלטיים — ארמון,

14 דקדוקי סופרים לביצה, תרכ"ט, עמ' 68.

15 ירושלמי מעשר-שני ב', ד. 16 קוהלת-רבה ט', ז.

17 בבלי סוטה כ"ה, א; סנהדרין פ"ח, א; ספרי, דברים, תצא, ר"ח.

18 שם, פסחים קי"ג, א. 19 שם, שם.

20 ירושלמי, שקלים ה', ו. 21 בבלי, שבת י"ב, ב.

22 שם, יבמות נ"ג, ב; תמורה ט"ו, ב. 23 שם, שבת י"ד, ב; ט"ו, א.

24 שם, בבא-קמא נ"ט, ב. 25 מדבר-רבה י"ד.

26 בבלי, זבחים קי"ט, א—ב. 27 תהלים ע"ב, טו; בבלי, כתובות קי"א, ב.

28 משנה, שבת ו', א; בבלי, שבת נ"ט, א. 29 ישעיהו כ"ט, א; משנה מדות ד', ז.

30 תהלים קכ"ב, ג; ירושלמי, חגיגה ג', ו. 31 פתיחתא דאיכה רבתי א', כד.

32 בבלי, ברכות ל', א; שיר-השירים רבה ד', ו. 33 ישעיהו ס"ב, ד.

34 אבות דרבי נתן (ב) מג; מלכים א' י"ד, כא. 35 בבלי, חולין צ"ב, א.

ומובא בדברי הקב"ה "אני מחבב יותר מהם שערי ציון, שהיא פלטין שלי"³⁶. "פלטין של מלך" הוא כינוי לבית-המקדש³⁷ (ע' בפרק: שמות ירושלים). תושבי עיר-הקודש נקראים בתוארים נכבדים: "יקירי ירושלים"³⁸. "נשים יקרות שבירושלים היו מתנדבות"³⁹, "נקי הדעת שבירושלים"⁴⁰, "שפירי ירושלים"⁴¹. והעיר מכונה בארמית בתקופה יותר מאוחרת: "קרתא די שפירא" — קריה של יופי.

ירושלים בתקופת התלמוד השתרעה בעיקרה בתחום העיר העתיקה של ימינו, על שטח הנמצא מחוץ לחומה הנוכחית דרומה ועל הר ציון הקרוב. לפי דבריהם היתה העיר מוקפת חומה "עוד מימות יהושע בן נון"⁴². הקדמונים יחסו סגולות לחומות "וכל מי שנפגע (מחוץ לירושלים), כיוון שהיה מסתכל בחומותיה היה מתרפא"⁴³. האגדה התלמודית מספרת: "עתיד הקב"ה לעשות סוכה לצדיקים מעורו של ליתן... והשאר — פורסו הקב"ה על חומות ירושלים, וזיוו מבהיק מסוף העולם ועד סופו"⁴³.

רבתינו מדברים על "חומה ומגדלותיה" של ירושלים, הם ייחסו קדושה גם לאבני החומה ואסור היה ליהודי להשתמש בהן להנאתו⁴⁴. שעריה לא נתקדשו: "מפני מה לא נתקדשו שערי ירושלים" — מפני שמצורעין מגינין תחתיהן (מוצאים מחסה בהם) בחמה — מפני החמה, ובגשמים — מפני הגשמים"⁴⁴. אגדה קדומה אומרת: "עתיד הקב"ה להביא אבנים טובות ומרגליות ומעמידן בשערי ירושלים"⁴⁵. מכל שעריה מזכירים חכמים רק אחד: "שער האשפות", ומקומו כנראה בסביבה של שער-האשפות של ימינו. סמוך אליו היו בתי מטווה ובהם ישבו גרדיים-טווים. מסופר על "שני גרדיים משער האשפות שבירושלים"⁴⁶.

רבותינו הכירו מבנים שהיו בעיר: "קצרן של גוים", "קצרן של נכרים" או "קצרן של עכו"ם"⁴⁷. קצרן היא המלה הרומית קצרה או קסטרה — מצודה, ומקומו במגדל-דוד של ימינו, שבו היה בסיס של הצבא הרומי. רבותינו מספרים על השווקים ועל הפלטיות, מלה לועזית שפירושה רחובות ראשיים: "עשרים וארבע פלטיות היו בירושלים. וכל פלטיה ופלטיה — עשרים וארבעה מבואות. וכל מבוי ומבוי — עשרים וארבע שווקים. ועל כל שוק ושוק — עשרים וארבעה שקקים. ועל כל שקק ושקק — עשרים וארבעה חצרות. ועל כל חצר וחצר — עשרים וארבעה בתים. וכל חצר וחצר היתה מוציאה עם כפלים כיוצאי מצרים"⁴⁸. רבותינו מספרים על "שוק העליון... שוק התחתון"⁴⁹. "אנשי שוק העליון שבירושלים היו אוכלין את סנונית לבנה"⁵⁰. שווקים נקראו לפי המיצרכים שנמכרו בהם "שוק ירושלים

36 ילקוט שמעוני, תהלים פ"ז. 37 ירושלמי, שבת י"ג, ג.

38 משנה, יומא ו', ד; בבלי, סוכה ל"ז, א; יומא י"ט, ב.

39 בבלי, סנהדרין מ"ג, א; כתובות ק"ו, א.

40 משנה, גיטין ט', ח; בבלי, סנהדרין כ"ג, א; ל', א. 41 בבלי, בבא-מציעא פ"ד, א.

42 בבלי, ערכין ל"ב, ב. 43 שם, בבא-בתרא ע"ה, א.

44 שם, קידושין ג"ד, א. 44 שם, פסחים פ"ה, ב.

45 סנהדרין ק', א. 46 משנה, עדויות א', ג. 47 ירושלמי, שקלים ח', א.

48 איכה רבה א'. 49 תוספתא, סנהדרין י"ד, יד.

50 תוספתא, חולין ג', כג; בתלמוד בבלי מסופר על סנונית לבנה "אנשי הגליל העליון אוכלים

אותו" (חולין ס"ב, א).

שמלא קמח וקלי" 51 "שוק של צמרים" 52, "שוק של פטמין... שהיו נועלין ומניחין את המפתח בחלון שעלי גבי הפתח" 53.

בשווקים היו תאים לתגרים, סוחרים זעירים, שהיו מוכרים את סחורתם דרך חרכים, אשנבים קטנים וצרים, ולפיכך נקראו "תגרי חרך", וסחורתם היתה מיני תבלין, והיו משמשים גם לצרכי הפסח. התבלין סימל את התבן בחיי אבותינו במצרים, כדברי רבותינו: "תבלין — זכר לתבן, הרוסת — זכר לטיט... כך היו אומרים תגרי חרך שבירושלים: בואו וטלו לכם תבלין למצוה" 54. "שווקי ירושלים עשוין להתכבד בכל יום" 55, שהיו מטאטאים ומנקים אותם מהרפש והאשפה שנאספו בהם.

רבותינו מדברים על "בעלי אמוניות שבירושלים" 56. כבר הזכרנו את הגרדיים הטווים. מסופר על "כותבי ספרים שבירושלים עושיין ספריהם" 57. "מגייהי ספרים שבירושלים" 58. "עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים" 59.

רבותינו הכירו מקום בעיר הקודש בשם "חנניות" או "חנות". בו ישבה הסנהדרין אחרי שגלתה מלשכת הגזית כהר הבית: "מ' (ארבעים) שנה עד שלא חרב הבית, גלתה סנהדרין וישבה לה בחנניות" 60. "גלתה סנהדרין מלשכת הגזית לחנות ומחנות לירושלים" 61.

"כיפה של חשבונות היתה חוץ לירושלים. וכל מי שמבקש לחשוב הולך לשם: למה? — שלא יחשוב בירושלים ויצר (אם הפסיד כספו). לפי שנקראת (ירושלים): משוש כל הארץ" 62. מטבעות מיוחדים היו לעיר: "איזהו מטבע של ירושלים — דוד ושלמה — מצד אחד, וירושלים עיר הקודש — מצד אחר" 63. רבותינו מספרים על "מעות ירושלמיות" 64, ומדות מיוחדות: "במדה ירושלמית היו שלושים קב" 65. "קבין ירושלמיות" 66, "סאה ירושלמית", "סאין ירושלמיות" 67.

אבן אחת היתה בירושלים ולה ערך ציבורי רב: "אבן טוען היתה בירושלים. כל מי שאבדה לו אבידה נפנה לשם. וכל מי שמוצא אבידה — נפנה לשם. זה עומד ומכריז, וזה עומד ונותן סימנין ונוטלה" 68. "חצר גדולה היתה בירושלים ובית יעזק היתה נקראת. ולשם כל העדים היו מתכנסין ובית דין בודקין אותם שם. וסעודות גדולות עושיין להם, בשביל שהיו רגילין לבא" 69. מסופר על "שוקת יהוא", כנראה מקום שתיה ציבורי: "מעשה בשוקת (יהוא) שהיתה בירושלים" 70.

אין ידוע מי הוא יהוא זה ואיפה היה מקומה של השוקת. שנקראה על שמו. רבותינו מספרים על תקנות שהתקינו ראשי העיר: "עשרה דברים נאמרו בירושלים: ואין מוציאין בה זיזין וגזוזטראות". אחת הסיבות לכך, שלא יזיקו לעולי הרגל הבאים אליה. "ואן עושיין בה אשפתות — משום שקצים. ואין עושיין בה כבשונות משום קוטרא" (רש"י: קוטרא — עשן שמשחיר את החומה וגנאי הוא).

51	תוספתא, מנחות י', כה.	52	משנה, עירובין י', ט.	53	שם, שם.
54	בבלי, פסחים קט"ז, א.	55	שם, פסחים ז', א.	56	משנה, בכורים ג', ג.
57	בבלי, בבא בתרא י"ד, א.	58	שם, כתובות ק"ו, א.	59	שם, ברכות נ"ה, ב.
60	שם, שבת ט"ו, א.	61	שם, ראש השנה ל"א, א.	62	שמות רבה נ"ב, ד.
63	בבלי, בבא קמא צ"ה, ב.	64	שם, שם, שם.	65	משנה, מנחות ז', א.
66	בבלי, מנחות ע"ח, א.	67	שם, עירובין פ"ג, א.	68	בבלי, בבא מציעא כ"ה, ב.
69	שם, ראש השנה כ"ג, ב.	70	משנה, מקואות ד', ה.		

"ואין עושין גנות ופרדסין משום סירחא", מסבת הסרחון העולה מהזבלים שמזבלים אותם (רש"י: דרך גנות לזבלן ויש סרחון). "ואין מגדלים בה תרנגולין — משום קדשים" (רש"י: שתרנגולין מנקרין באשפה ומביאים בשר שרצים בפייהם ומטמאין את הקדשים). ויש מוסיפים "ואין מגדלין ... ואין צורך לומר בהמה דקה", כבשים וצעים. גירסה אחרת: "אין מגדלין בה אווזין ותרנגולין, ואין צורך לומר חזירים". "אין קוברים את המת בתוכה, ואין מלינין את המת בתוכה, ואין נוטעים בתוכה כל נטע, חוץ מגנת וורדים שהיתה נטועה בימות הנביאים הראשונים". "ואין מקיימין בה קברות, חוץ מקברי דוד וחולדה הנביאה, שהיו שם מימות נביאים הראשונים ... אמרו מחילה היתה שם שהיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון"⁷¹.

נסים שונים התרחשו בירושלים: "ולא נפגע אדם ... ולא נכשל ... ולא נפלה דליקה ... ולא היתה מפולת ... מעולם לא אמר אדם לחבירו לא מצאתי מטה שאישן עליה ... מעולם לא (אמר) אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלים"⁷².

"ולא הויק נחש ועקרב בירושלים מעולם"^{72א}.

חכמים מספרים על מנהגים שהיו רווחים בחיי התושבים: "מנהג גדול היה בירושלים: מפה פרוסה על גבי הפתח, כל זמן שמפה פרוסה — אורחין נכנסין, נסתלקה המפה — אין האורחין נכנסין"⁷³. "כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין לא היו חותמין על השטר אלא אם כן יודעין מי חותם עמהן, ולא היו יושבין בדין אלא אם כן יודעין מי יושב עמהן, ולא היו נכנסין בסעודה, אלא אם כן יודעין מי מיסב עמהן"⁷⁴. "מנהג גדול היה בירושלים: המוסר סעודה לחברו וקלקלה — נתן לו דמי בושתו, ודמי בושת אורחיו"⁷⁵.

חגיגות נערכו בירושלים ובכרמים בסביבתה. שמחת בית השואבה היתה חגיגה עממית גדולה. "ולא היה חצר בירושלים, שאינה מאירה מאור בית השואבה". רבי שמעון בן גמליאל השתתף בה והראה מעשה ספורט לפני קהל החוגגים: "כשהיה שמח בשמחת בית השואבה, היה נוטל שמונה אבוקות של אור בידו האחת, וזורקן כלפי מעלה, זורק אחת ומקבל אחת, ואין אחת נוגעת בחברתה. וכשהוא משתחוה נועץ שני אגודליו בארץ ושוחח (מתכופף) וחופף על ראש מטה ונושק את הרצפה וזוקף, מה שאין כל בריה יכולה לעשותו"⁷⁶.

המחולות בכרמים היו מתקיימים פעמיים בשנה "אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה-עשר באב וכיום הכפורים, שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי (לבוש) לבן שאולים, שלא לבייש את מי שאין לו ... וחולות בכרמים. ומה היו אומרות: בחור! שא נא עיניך וראה מה אתה בורך לך! אל תתן עיניך בנוי — תן עיניך במשפחה ... יפניות שבהן מה היו אומרות? — תנו עיניכם ליופי, שאין האשה אלא ליופי. מיחוסות שבהן מה היו אומרות: תנו עיניכם למשפחה, שאין האשה אלא לבנים"⁷⁷.

רבותינו הכירו לא רק את נחל קדרון העובר לאורך כל מזרח ירושלים, אלא גם את מעיין הגיחון הנובע באפיקו. דעתם לא היתה נוחה ממעשהו של חזקיהו

71 אבות דרבי נתן (א) לה; בבלי, בבאקמא פ"ב, ב. 72 אבות דרבי נתן (א) לה.

72א משנה, אבות ה', ה. 73 בבלי, בבאבבארתא צ"ג, ב.

74 שם, סנהדרין כ"ג, ב. 75 שם, בבאבבארתא צ"ג, ב.

76 משנה, סוכה ה', ג; בבלי, סוכה נ"ג, א. 77 משנה, תענית ד', ה; בבלי, תענית ל"א, א.

המלך שסתם את מוצא הגיחון; הם אמרו: "ששה דברים עשה חזקיהו המלך — על שלושה הודו לו, ועל שלושה לא הודו לו". אחד מהם: "על שסתם מי הגיחון"⁷⁸. כנראה משום שבזה הראה חזקיהו שלא סמך על הקב"ה שיצילהו מידי אויביו. אמנם במקור אחר מסופר על חזקיהו שעשה ארבעה דברים: "ואחד מהם סתם מי הגיחון והסכימה דעתו לדעת המקום"⁷⁹.

מי הגיחון זורמים לאורך ניקבה החצובה מתחת לעיר הקדומה אל בריכת השילוח. שהיתה מקום טבילה; עליה נאמר: "אם יהיה השרץ בידו של אדם, אפילו טובל במי שילוח... אין לו טהרה עולמית. השליכו מידו מיד טהור"⁸⁰. רבי שמעון בן גמליאל אומר "שילוח היה מוצא(י) מים באיסר. אמר: נרחיבנו, כדי שירבו מימיו — והרחיבוהו, ונתמעטו מימיו. וסתמוהו, וחזר לתחילתו"⁸¹. רבותינו מספרים שבימי המלחמה, הפולמוס, עם הרומאים כובו, יבשו, מי המעינות: "כל מימי בראשית כובו בשעת פולמוס. שילוח היתה נמלה מהלכת בו"⁸².

סמוך לשילוח מספרים חכמים על מקום עבודה זרה בימי היונים בשם "גד יון"⁸³; גד הוא השם העברי לאלה טיכה של יוון ופורטונה של רומא. סמוך לברכת השילוח יורד גיא בן הנום או גיהנום אל הקדרון. בהשפעת שמו אמרו: "שלושה פתחים יש לגיהנום אחד — במדבר, ואחד — ביים, ואחד — בירושלים"⁸⁴.

רבותינו מספרים על שני חלקים, בצעים, שהיו בתחומי העיר ירושלים, האחד באזור גמון, ואחד — גבוה ממנו: "שתי בצעין היו בירושלים — התחתונה והעליונה, התחתונה — נתקדשה... והעליונה — לא קידשוה... ומפני מה לא קידשוה? — מפני שתורפה של ירושלים משם, ונוחה ליכבש משם"^{84א}. כנראה הבצע התחתון היה באזור שער שכם של ימינו והיה מוקף חומה. והעליון היה אולי במעלה ההר לצד הרובע הנוצרי, לא היה מוקף חומה וממנו היה קל לפרוץ לתוך העיר.

חכמי התלמוד הכירו את העופל, המשתרע במזרח העיר בחלקה הגבוה ביותר של העיר התחתונה, בגבול הר הבית. הם מזכירים את קרן העופל, קצה ההר התלול הבולט יפה על פני נחל קדרון העובר לרגליו, ובו זורמים מים בימות הגשמים. שאלו את ר' אליעזר "מאימתי מתפללין על הגשמים שילכו להם? — אמר להן: שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו (במי) נחל קדרון, אנו מתפללים שלא ירדו גשמים. רבה בר בר-חנה מספר: שראה את קרן העופל, עמד לפניו טעייה (בדואי נודד) רכוב על גמל ומחזיק רומח בידו, והיה נראה אל מולה כתולעת זעירה מאד"⁸⁵.

מול העופל מתרומם הר הזיתים וחכמים קוראים לו הר המשחה, על שמן המשחה

78 בבלי, ברכות י"ב, ב. 79 אבות דרבי נתן (א) ב. 80 ירושלמי, תענית ב', א.

81 תוספתא, ערכין ב', ו. 82 תוספתא, פרה ט', ב.

83 משנה, זבים א', ה — "גד יוון", רבי עובדיה מברטנורה מספר שהשיג בירושלים משנה ובה כתוב היה "גדיון", במלה אחת; תוספתא, זבים א', י — "גדיון".

84 בבלי, עירובין ט', א.

84א תוספתא, סנהדרין ג', ד; הגירסא בתלמוד בבלי, "שני בצעין היו בהר המשחה: תחתונה ועליונה" (שבועות ט"ז, א).

85 ירושלמי, תענית ג', יא; בבלי, תענית כ"ב, ב — "קרן אפל".

שהכינו מהזיתים שצמחו עליו, בגתות שהיו חצובות בסלעיו. חכמים מספרים על "שני ארזים היו בהר המשח" (ה): תחת אחד מהן היו מוכרין ארבע חנויות (ת) טהורות. והאחד היו מוציאים ממנו ארבעים סאה גוולות) בכל חודש וחודש" 86. "עצי ירושלים של קנמון היו ובשעה שהיו מסיקין מהן, ריחן נודף בכל ארץ־ישראל. וכשחרבה ירושלים — נגנזו" 87. "גם עצי שיטים היו בה ואויבים עקרו אותם; כל שיטה ושיטה שנטלו נכרים מירושלים עתיד הקדוש־ברוך־הוא להחזירן לה" 88. בתלמוד נזכר יצור בשם: "יוחנא ירושלמית" 89. אין ידוע מהו ומדוע נקרא על שם ירושלים. רבותינו מספרים על "מערת צדקיהו המלך" 90. אולי היא המערה הידועה בשם זה וסמוכה לשער שכם של ימינו. כן מספרים הם על בית־הסקילה, שאליו היו מוציאים את האנשים שנדונו לסקילה 91. לפי הסברה היה בית הסקילה על הגבעה המתרוומת מול החומה הצפונית, עליה משתרע בימינו בית־קברות מוסלמי. ירושלים בנויה על גבעות מוקפות הרים סמוכים אליה, ולפיכך האגדה הקדומה מסמנת אותה באות "סמך" וכה דבריה: "סמך — זו ירושלים, שהרי סמוך לה הרים ומקיפים לה גבעות" 91א.

התלמוד מפרש את הסיבות שהביאו לחורבנה של ירושלים ומקדשה: "לא חרבה ירושלים — אלא בשביל שחללו בה את השבת. לא חרבה ירושלים — אלא בשביל שביטלו בה את קריאת־שמע, שחרית וערבית ... לא חרבה ירושלים — אלא בשביל שביטלו בה תינוקות של בית רבן ... לא חרבה ירושלים — אלא מפני שלא היה להם בושתי־פנים זה לזה ... לא חרבה ירושלים — אלא בשביל שביזו בה תלמידי חכמים ... לא חרבה ירושלים — אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמונה" 92. "אנשי ירושלים — אנשי שחץ היו" 93.

שנאת אחים הביאה לחורבן ירושלים. התלמוד אומר: "אקמצא ובר־קמצא חריב ירושלים". מעשה באדם שהיו אוהבו — קמצא, ושונאו — בר־קמצא. עשה אותו אדם סעודה. אמר לשמשו: לך והביא לי קמצא. הלך והביא את בר־קמצא. בא בעל הסעודה ומצא את בר־קמצא יושב בין המסובים. אמר לו: הרי שונא אתה לי, ומה לך כאן? — עמוד וצא! אמר לו: הואיל ובאתי הניחני ... תפסו בידו והעמידו והוציאו. אמר בר־קמצא: הואיל וישבו חכמים ולא מחו בו ... אלך ואלשין עליהם לפני מלך. בא ואמר לקיסר: מרדו בכ היהודים ... בא הקיסר וצר על ירושלים שלוש שנים ... אמר ר' אלעזר: בוא וראה כמה גדול כוחה של בושא, שהרי סייע הקדוש־ברוך־הוא את בר־קמצא והחריב את ביתו ושרף את היכלו" 94.

גם אחרי חורבן ירושלים ומקדשה היו יהודים עולים אל ירושלים, להסתופף בה. אמנם המקומות הקדושים היו הרוסים, אולם קדושתם לא פסקה, כדברי המדרש: "אף־על־פי שחרב בית־המקדש, לא בטלו ישראל פעמי רגלים שלהם" 95. קבוצת חכמים, וביניהם רבי עקיבא, עלו לירושלים "כיון שהגיעו להר הצופים, קרעו בגדיהם. כיון שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי־הקדשים. התחילו

86 ירושלמי, תענית ד', ח; איכה־רבה ב. 87 בבלי, שבת ס"ג, א.

88 שם, ראש־השנה כ"ג, א. 89 שם, חולין ס"ה, א.

90 שם, עירובין ס"א, ב. 91 משנה, סנהדרין ו', א—ד.

92 בבלי, שבת קיט, ב. 931 אותיות דרבי עקיבא: אוצר מדרשים, תרע"ה, עמ' 420.

93 שם, שבת ס"ב, ב. 94 בבלי, גיטין נ"ה, ב; נ"ז, א. 95 שירי־השירים־רבה ...

הן בוכין ור' עקיבה מצחק! אמרו: מפני מה אתה מצחק? — אמר להם: מפני מה אתם בוכים? — אמרו לו: מקום שכתוב בו 'והזר הקרב יומת', ועכשיו שועלים הלכו בו ולא נבכה, אמר להם: לכך אני מצחק... בזכריה כתיב: 'עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים'... אמרו לו: עקיבא ניהמתנו! עקיבא ניהמתנו!⁹⁶

רבי יוסי מספר: "פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת, מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב, ושמר לי על הפתח (והמתין לי) עד שסיימתי את תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי, אמר לי: שלום עליך רבי! ואמרת לי: שלום עליך רבי ומורי! ואמר לי: בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו? — אמרת לי: להתפלל... ואמרת לי: שמעתי בת-קול שמנהמת כיונה, ואמרת: אוי... החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי, והגליתים לבין האומות"⁹⁷.

ועוד מספר רבי יוסי על פגישה שהיתה לו בירושלים באחד מצאצאי משפחת אבטינס, שבניה הצטיינו בהכנת הקטורת בבית-המקדש. הוא מספר: "פעם אחת הייתי עומד בירושלים, ומצאתי תינוק אחד משל בית אבטינס. אמרת לי: בני מאיזו משפחה את(ה)? — אמר לי: ממשפחה פלו(נית)..."⁹⁸

למרות איסור עליית יהודים אל ירושלים, נמצאו רבים שבאו אליה. רבותינו אמרו: "ירושלים של העולם הזה, כל הרוצה לעלות — עולה"⁹⁹. גם חכם נוצרי במאה השלישית מספר על יהודים עולים אל עיר הקודש¹⁰⁰.

יהודים שעלו אל ירושלים וראוה בחורבנה, נדרו לא לאכול בשר ולא לשתות יין באותו היום. למראה העיר ומקדשה החרב היו קורעים קריעה בלבושם ואומרים את דברי ישעיהו הנביא: "ערי קדשך היו מדבר, ציון מדבר היתה, ירושלים — שממה בית קדשנו ותפארתנו אשר הללך אבותינו היה לשרפת אש, וכל מחמדינו היה לחרבה"¹⁰¹. "קורע על מקדש בפני עצמו, ועל ירושלים בפני עצמה" אחרי שקרע בבגדו אסור היה לתקנו: "ואלו קרעין שאין מתאחזין... ועל ירושלים"¹⁰².

יהודי שהיה במלאכתו חמר, נוהג חמורים למשא ולמסע "שמעון קמטריא שאל... מפני שאני חמר ועולה לירושלים בכל שנה, מה עלי לקרוע? — אמרו לו: אם בתוך שלושים יום, אין אתה צריך לקרוע"¹⁰³. קמטריא הוא שם ישוב אולי ברמת הגולן, בחורבה הנקראת בערבית אום-אלקנאטר, ובה שרידי בית-כנסת קדום.

יהודים התאבלו על חורבן ירושלים ומקדשה. התלמוד אומר: "כל המתאבל על ירושלים — זוכה ורואה בשמחתה, ושאינו מתאבל על ירושלים — אינו רואה בשמחתה"¹⁰⁴. "וכשיבנה הקב"ה את ירושלים, הוא מחזיר לתוכה את כל השמחה"¹⁰⁵.

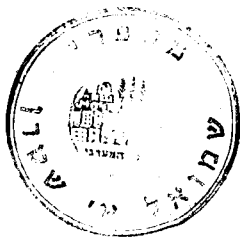
"מיום שחרבה ירושלים וחרב בית-המקדש, כביכול אין שמחה לפני הקב"ה, עד שיבנה את ירושלים ויחזיר את ישראל לתוכה — אמן כן יהי רצון"¹⁰⁶.

חכמים ציוו על היהודי: "סד אדם ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט (זכר לירושלים)... אמה על אמה... כנגד הפתח. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר

96 בבלי, מכות כ"ה, ב; במדבר י"ח, ז; זכריה ח', ד. 97 בבלי, ברכות ג', א.
 98 ירושלמי, שקלים ה', א, הוצאת זיטאמיר, תר"ך, בהוצאת ונציה אין ירושלים נזכרת.
 99 שם, בבא-בתרא ע"ה, ב. 100 Origen Homolia in Jerem. XVII, 1
 101 ישעיהו ס"ד, ט—י. 102 בבלי, מועד-קטן כ"ה, א.
 103 ירושלמי, ברכות ט', ב. 104 בבלי, תענית ל"ג, ב.
 105 שמות-רבה נ"ב, ד. 106 ילקוט שמעוני, איכה, תת"ט.

בה דבר מועט (זכר לירושלים)¹⁰⁷. "אפר מקלה שבראש חתנים ... במקום תפילין. עושה אשה כל תכשיטה ומשיירת דבר מועט — זכר לירושלים"¹⁰⁸. נשים יהודיות היו מתקשטות בתכשיט זהב מיוחד, שעליו היתה חקוקה תמונת ירושלים, והיה נקרא בארמית "ירושלים דדהבא" — ירושלים של זהב¹⁰⁹. "מאי בעיר של זהב ... ירושלים דדהבא"¹¹⁰. התכשיט סימל את געגועי העם אל ירושלים בימי זוהרה והכיסופים אל תקומתה.

היהודי הביע בתפילתו את שאיפתו לראות את עירו הקדושה בנויה ברצון רבון-העולמים וגלויות ישראל חוזרות אליה: "רחם ה' אלהינו על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ועל מקדשך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו"¹¹¹. רבותינו דרשו על דברי התורה: "וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך". הטובה — זו בונה ירושלים"¹¹². "אימתי בונה ירושלים ה' ? — בזמן שנדחי ישראל יכנס"¹¹³. מסורת אגדה היא, שאין ירושלים נבנית עד שיתכנסו הגלויות. ואם יאמר לו אדם, שנבנית ולא נתכנסו הגלויות, אל תאמין, שנאמר (בתהלים): "בונה ירושלים ה', נדחי ישראל יכנס"¹¹⁴. "עתידה ירושלים מתרחבת ... ועולה כל צדדיה והגלויות באות ונינחות תחתיה"¹¹⁵. "עתידה ירושלים להעשות מטרופולין לכל הארצות"¹¹⁶. "עתידה ירושלים שיתקבצו בתוכה כל הגוים וכל הממלכות"¹¹⁷.

107 בבלי, בבא-בטרא ס', ב.	108 שם, שם.
109 בבלי, נדרים נ', א.	110 בבלי, שבת נ"ט, א.
111 שם, ברכות מ"ד, א.	112 דברים ח', י; בבלי, ברכות מ"ה, ב.
113 שם, ברכות מ"ט, א.	114 תהלים קמ"ד, ב; ילקוט שמעוני, תהלים קמ"ז.
115 פסיקתא דרב כהנא, 1868, עמ' קמג.	
116 שמות-רבה כ"ג, יא.	117 אבות דרבי נתן (א) לה.